

ЕТНОЕКОНОМІКА КРИМУ НА ФОНІ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я: ЕПОХА БРОНЗИ

На думку більшості суспільствознавців, прояв етнічності в різних її соціальних формах став у другій половині минулого сторіччя однією із головних проблем розвитку. В першій половині 90-х років Запорізький державний університет був серед перших в Україні дослідницьких організацій, що проявили інтерес до цих актуальних проблем з позицій не радянської етнографії, а враховуючи всю складність етнореальності. Відзначимо, що напрямки досліджень етнокультурологічні (з позаминулого століття, спочатку як польові роботи), етнополітологічні, етноконфесійні, етнопсихологічні (актуалізовані в 50-60-х роках), глобальні чи конкретно територіальні вже традиційно властиві науці.

Демоекономічні прояви етнічності менш за все досліджені, особливо коли мова буде йти про найдавнішу історію України. Враховуючи ту методологію, що напрацьовується [1; 2], доцільно загострити увагу на конкретному регіоні – Кримському півострові. Проблемність регіону включає питання його самодостатності з найдавніших часів, у епоху середньовіччя і до сьогодні; значення різних його етносів в історії; розподіл їх на автохтонні чи прийшли та ін. (див. бібліографію [3]). Відомі публікації [4], де доводиться, що з точки зору геополітики Крим ближче до Росії, ніж до України¹. Але у тих випадках, коли дослідники не упереджені, висновки інші: гірська частина Криму досить своєрідний регіон, а культура степового Криму із найдавніших часів, наприклад, з доби бронзи, є продовженням культур, що побутували на широких просторах Північного Причорномор'я [5; 6]. Більше того, Крим не дає окремих варіантів археологічних культур епохи міді-бронзи (ямної, катакомбної, зрубної), як це характерно для півдня України, або хоча б одного місцевого варіанту для кожної з культур.

Завданням цієї статті буде дослідження демоекономічних причин, з яких своєрідна, багата культурними традиціями територія Кримського півострова не стала з найдавніших часів осередком єдиного етнотенування.

Згідно з уявленнями, виробленими в науці [7], будемо розуміти народонаселення не як певну історично сформовану сукупність індивідів (населення), а як сукупність соціальних спільнот, структурованих у просторі та часі по відношенню до самовідтворення (при максимально широкому розумінні цього терміна). Отже, у самовідтворенні населення, що розглядається, не може не враховуватись соціально-економічне значення статеві-вікових груп (класів, категорій, страт). Умови розвитку первісного суспільства були такими, що вікова стратифікація населення відігравала вирішальну роль у системі організації праці та в організації суспільних відносин у цілому, вона була структуроутворюючою [8.-С.150; 9.-С.31]. Дослідники, що працюють у цьому напрямі, прийняли, що сталі вікові групи населення, які по-різному були диференційовані по відношенню до суспільних ролей, можуть бути названі статеві-віковими класами [10.-С.80; 11.-С.119-120; 12.-С.183-187], причому так звана “патріархальна експлуатація” як попередниця “класової” якраз і базувалася на таких класах [13.-С.91-92]).

З одного боку, народонаселення входить певною своєю частиною до складу виробничих сил і звідси є фактором їх зростання чи ослаблення, а з іншого – народонаселення є кінцевою метою виробництва і споживачем створеного через розвиток виробничих сил. З цього випливає, що кількісно-якісні зміни в народонаселенні виступають то як причина подальшого розвитку, то як наслідок.

Оскільки відтворення життя – процес безперервний, то і в кожен даний момент народонаселення через свою подвійну природу одночасно виступає і причиною, і наслідком соціально-економічного розвитку. Тому ріст народонаселення або в найбільш узагальненому

¹ Один із авторів у виступі на “Круглому столі” з програми розвитку та інтеграції Криму ООН (1999 р.) стверджував, що також і в часи археологічно відомих культур Крим був відмінним від Півдня України.

визначенні – його самовідтворення також виступає як необхідність (потреба) і як можливість-неможливість одночасно [14.-С.32-33]. Ці два протилежні начала – потреба розвитку і можливість розвитку народонаселення складають суть діалектичних змін в економіці. В подальших реконструкціях народонаселення Криму врахування цього механізму допомагає зрозуміти суперечності розвитку. Показники середньої тривалості життя, по суті, є найбільш концентрованим виразом досягнень того чи іншого суспільства чи цивілізації у цілому. На основі палеодемографічних матеріалів (антропологічних визначень статі та віку скелетних залишків із археологічно розкопаних могильників) з'явилась можливість визначити тривалість життя на території України з первісної епохи. Складність при таких порівняннях полягає у тому, що розрахунки середньої тривалості життя різними дослідниками проводились в різних системах, з використанням різних методик. Проте в межах кожної із методик можна встановити однозначно, що практично по всій ойкумені з переходом до відтворюючого господарства середня тривалість життя зменшується на 1-4 роки. Факт зафіксовано у Східному Середземномор'ї, Південно-Східній Європі, Північній Африці, Японії, Північній Америці, в Середній Азії, на Кавказі, Півдні України та в Північному Причорномор'ї взагалі, на Півночі Росії, Півдні Сибіру [15; 16.-Р.77-78; 17.-С.19; 18.-Р.117-120; 19.-С.120-122]. Безумовно, в пошуках причини явища не можна вже говорити про якісь регіональні випадки підвищення смертності в зв'язку із антисанітарними умовами в поселеннях осілого населення чи білковим голодуванням і т.п. [17.-С.17; 20.-С.450-451], оскільки мова йде про різні географічні зони і загальні закономірності. Для північного Причорномор'я можна порівняти епоху енеоліту-бронзи (ямна, катакомбна та зрубна культури) з попереднім часом, що фактично виключає пояснення скупченістю жителів та антисанітарними умовами поселень землеробів. Епоха бронзи в такому випадку видається закономірним етапом розвитку відтворюючого господарства в степовій зоні. Показники середнього віку смерті (саме цей показник, а не середню тривалість життя найчастіше отримують дослідники – демографи, археологи, використовуючи т.зв. метод смертних списків) для Півдня України мають такий вигляд [14.-С.129].

Табл. 1. Середній вік смерті населення Півдня України у різні епохи

<i>Доба</i>	<i>Вік</i>	<i>Доба</i>	<i>Вік</i>
Мезоліт (Василівка I, III, IV)	26,4	Зрубна культура	22,5
Неоліт (Вільнянка, Вовниги, Дерев'янка, Ясиноватка, Микільське, Капулівка)	22,1	Білозерська культура	+ 2,7*
Ямна культура	20,6	Скіфи Акташа	20,7
Катакомбна культура	22,4	Неаполь Скіфський	25,8
		Скіфи (Миколаївка-Козацьке і Золота Балка)	27,6

Для білозерської культури (могильники Широке, Чернянка) можна тільки констатувати факт зростання тривалості життя на 2,7 року, оскільки розрахунки виконано в іншій системі [21.-С.90)] і в абсолютних цифрах не порівнюються з іншими показниками. Аналогічно високі показники отримані також по могильниках білозерської культури Кочковате, Будуржель I, II, Широке [22.-С.181].

Деякі порівняння з культурою багатопружкової кераміки подано в тексті нижче.

Отримана цим же методом середня тривалість життя (середній вік смерті) для одного із найбільш розвинених центрів неолітичної культури на Близькому Сході [23.-С.79; 28.-С.66-67] ранньонеолітичного поселення Чатал Гуюк складає 17 років – показник більш низький, ніж у період неоліту в Україні, хоча густота населення, його приріст, рівень розвитку цивілізації були вищими. Таким чином, пов'язувати приріст чисельності населення зі збільшенням тривалості життя, як це найчастіше робиться, виходячи з логіки врахування успіхів цивілізаційного поступу [24; 20.-С.451], для неоліту – епохи бронзи (у різних зонах) неправомірно. Якщо подібне і було можливим, то тільки на порівняно невеликому проміжку часу – в заключній фазі переходу до цивілізації, переходу до нового історичного типу самовідтворення народонаселення, що зв'язано з демографічними закономірностями розвитку вікової структури населення [14.-С.127-137]. Більш проста схема [25] демографічних трансформацій (демографічного переходу) виявилась не зовсім достатньою.

У найбільш узагальненому вигляді відповідь на питання про причини падіння тривалості життя при переході до відтворюючого господарства співвідноситься з потребами і можливостями розвитку. Перехід до відтворюючого господарства не можна трактувати по-старому тільки як відкриття нових можливостей розвитку, що з'явилися з новими технічними досягненнями людства. Сьогодні зрозуміло, що такий перехід в історії цивілізації був насамперед жорсткою необхідністю, пов'язаною з кризою демоекономіки, конкретно – зі збіднінням екологічних ніш існування людини [26.-С.126; 27.-С.62; 20.-С.452]. Бачити в революції відтворюючого господарства тільки закономірний прогрес означало б залишатися на рівні історичної парадигми позаминулого століття. Перехід зажадав на самому початковому своєму етапі посиленого розвитку продуктивних сил, при цьому в складі продуктивних сил первісного суспільства легше за все і насамперед зростала чисельність трудових ресурсів. Саме в період кризи у тих спільнотах, що потенційно здатні були його перебороти, потреба в трудових ресурсах реалізується через спроби підвищення народжуваності. У галузях передового розвитку цивілізації така потреба порівняно швидко була підкріплена розвитком усіх частин продуктивних сил, зростає технічна і технологічна оснащеність виробництва, далі з'явилася можливість використання екзогенних (відтворених в інших спільнотах) трудових ресурсів як рабів. Значні частини ойкумени (у тому числі і Північне Причорномор'я) змушені були переборювати труднощі перехідного періоду за рахунок власних трудових ресурсів при більш низькому рівні розвитку “речової” частки продуктивних сил, що додатково стимулювало народжуваність. Ситуація була багато в чому характерна і для протокочовиків Близького Сходу II тис. до н.е., кіммерійців, далі – скіфського кочівницького господарства і т.д. В очах людей тієї епохи розмноження, збільшення потомства, черід, посівів було абсолютною цінністю. Звідси настільки яскраво виражена потреба в розмноженні племен, передана першими книгами Старого Завіту. Бог Яхве за віру не обіцяє вічного блаженства на небесах, але обіцяє: “розмножу нащадків ваших як зірки на небесах” (Буття, 26, 4). Наднапруження у самовідтворенні населення приводило до падіння тривалості життя.

Існує також конкретний демостатистичний механізм падіння тривалості життя при переході до відтворюючого господарства. Закономірності змін у віковій структурі населення в процесі демографічного переходу, викликаного промисловою революцією, досліджені досить повно (одна з останніх книг: [29]), складніше охарактеризувати демографічний перехід періоду революції відтворюючого господарства [14.-С.19-41, 102 та ін., 126 та ін.]. В даному випадку необхідно, насамперед, звернути увагу на те, що в процесі підвищення народжуваності (початковий етап демографічного переходу, він був значно пролонгований у Північному Причорномор'ї) зростала питома вага молодших віків у загальній віковій структурі населення. Відповідно, зростала кількість тих, хто при загальному обліку прожитих років давав незначне число “особистих років”, і середня тривалість життя падала. Якби розвиток продуктивних сил в епоху енеоліту-бронзи в Північному Причорномор'ї був комплексним, а не переважно екстенсивним, тобто паралельно був би досягнутий значний успіх в удосконалюванні “речовинної” їхньої частини, то через якийсь час знизилася б смертність населення, збільшилася частка старших віків і лише потім виросла тривалість життя і густота населення. У такому випадку як результат розвитку відтворюючого господарства в розглянутій зоні в епоху бронзи могли б сформуватися умови для переходу до ранньокласового суспільства, адже за певного рівня розвитку продуктивних сил починала відігравати свою роль густота населення: так “нове виробництво вимагало для свого здійснення як умов наявності значної кількості робочої сили якогось попереднього ущільнення населення” [30.-С.30]. Відповідно, подальший розвиток “речовинної” частини продуктивних сил на основі прогресивної організації економіки класового суспільства знімає необхідність (потребу) зростання чисельності населення в колишніх масштабах і особливо тієї його частини, що входить до складу продуктивних сил. Зникає і можливість такого росту, оскільки підвищилася густота населення, крім того, у багатьох випадках з'являються джерела екзогенної робочої сили.

В умовах екстенсивного степового господарства Північного Причорномор'я в епоху енеоліту-бронзи не був досягнутий необхідний рівень розвитку всіх частин продуктивних сил. Демоекономічна система функціонувала за рахунок високої народжуваності за такої ж або майже такої ж високої смертності і, відповідно, за умов високої за своїм рівнем патріархальної експлуатації юнацького контингенту населення. Збій у системі відбувся наприкінці епохи бронзи разом з

погіршенням клімату [31.-С.30]. Падає народжуваність, зменшується густота населення (фіксується зменшення кількості поховань і поселень наприкінці II тис. до н.е. [32.-С.151]. Звідси підвищення тривалості життя на 2,7 роки в білозерській культурі в порівнянні зі зрубною [21.-С.19] і, відповідно, зменшення кількості населення в ранніх вікових групах. Економіка відтворюючого господарства в степах ніби починає новий виток у своєму розвитку. Змінюється тип господарства (перехід до кочівництва) через неможливість розвитку комплексного скотарсько-землеробського господарства, повільно йде процес створення вищої продуктивності праці на основі організації виробництва класового суспільства, що лише частково досягається у скіфський час. Підвищується народжуваність, і знову падає тривалість життя (зафіксовано по скіфському Акташському курганному могильнику IV – III ст. до н.е.). У пізньоскіфський час відбувається звуження території скіфської культури [33.-С.241], знижується народжуваність і вкотре підвищується тривалість життя населення (могильники нащадків осілих скіфів Золота Балка і Козацьке рубіжу нашої ери в низов'ях Дніпра).

Крім *чисельного приросту* населення, перехід до нової системи господарювання вимагав *якісної зміни* населення (для різних епох по зростаючій: статеві-вікового складу, класового складу, професійного складу, частки вчених у населенні). В епоху революції відтворюючого господарства особливо важливою була перша ланка – стать і вік. У жорсткій соціальній системі статеві-вікових класів, при соціальній детермінації статеві-вікових ролей [19] така потреба приводила до маскулінізації (рідше – фемінізації населення). У структурі трудових ресурсів суспільства особливо поціновувалась чоловіча їх частка. Подібне проявлялось в історії завжди, коли треба було екстенсивними методами освоювати нові території або нові галузі господарювання. Природно, механізми маскулінізації могли бути різними, але в результаті чисельність чоловічої частини населення в працездатному віці могла в 2 – 2,5 рази перевищувати жіночу [34]. Не тільки відсутність регулятивних механізмів народжуваності, але і потреби приводили до високої народжуваності в традиційному суспільстві, до збільшення пологового навантаження (звідси висока рання жіноча смертність) на жінку. Одна жінка в родині могла народити 8-10 дітей, але один чоловік не міг забезпечити суспільні і сімейні потреби життєдіяльності. Розвиток скотарства (протококівницької і кочівницької фази), виникнення соціального прошарку воїнів (як правило, це були молоді чоловіки) стимулювало маскулінізацію суспільства і патріархальне рабство. Значна частина чоловічого населення (воїни, патріархальні раби, молодші сини і молодші брати) були соціально обмеженими у своїх можливостях, не мали шлюбних пар, виявлялися в підпорядкуванні і залежності, вмирали значно раніше (до 50-60% народжених до 18-20 років у спільнотах ямної, катакомбної та зрубної культур), ніж привілейована частина чоловічого населення [14.-С.98-113]. Саме описана демоекономічна система була причиною патріархального підпорядкування, рабства. Раб, слуга і молодший брат часто являли собою одну і ту саму особу. Звідси: Чингіз-Хан величає свого наближеного Томіна ім'ям раба і брата одночасно, звідси мотиви казок про молодшого брата, у якого старші забирають наречену, коня, власність [13; 35.-С.168]. Суспільство, що залишило пам'ятки ямної катакомбної та зрубної культур, було яскравим прикладом описаного демоекономічного типу розвитку. Цей же тип розвитку зафіксований у найдавніших джерелах з історії протококівників II тис. до н.е., зокрема, у перших книгах Старого Завіту [36].

Градація, що простежується у розміщенні чоловічих, жіночих, підліткових і дитячих поховань катакомбної і зрубної культур у різних секторах курганів (більш кращих і менш), а також парні поховання у підкурганних могилах додатково свідчать про значний рівень соціального розшарування досліджуваного суспільства на основі виділення статеві-вікових класів. М.І. Артамонов вважав, що кількість спільних поховань відображає встановлення панування патрилокального шлюбу [37.-С.122-124]. Факт зростання числа колективних (парних) поховань у катакомбній культурі в порівнянні з ямною проаналізований М.А. Ричковим (табл.2) за вибіркою з території від Північно-Західного Причорномор'я до Поволж'я [38.-С.96].

На його думку, це є свідченням активного переходу до патріархальних відносин, а різке зменшення кількості колективних поховань у зрубній культурі пов'язане з тим, що в часи встановлення патріархальних відносин викрадення дружин замінюється угодою.

Табл. 2. Частка (в %) колективних поховань епохи енеоліту-бронзи [38.-С.85-105]

Категорії порівняння	Ямна культура	Катакомбна культура	Зрубна культура
Усього колективних поховань	8,1	19,4	1,5
Поховань дорослих	3,5	9,2	1,0
Поховання чоловіка і жінки	0,7	1,1	0,6

Для території Криму немає можливості досліджувати колективні поховання цих же культур з урахуванням статевих-вікових визначень кістяків, але основні пропорції зберігаються: у ямній культурі колективних поховань близько 5%, у катакомбній – 13-15%, у зрубній – менше 1%². Безумовно, необхідно врахувати тип поховальної споруди, наприклад, пристосованість катакомбних поховань для повторних поховань, але в цілому наведені висновки підкріплюються демоекономічними реконструкціями.

У системі господарства з перевагою землеробського комплексу над скотарським потреба у чоловічій робочій силі була менше виражена. Р.С. Сельвіна слідом за іншими дослідниками традиційного господарства скотарів відзначила зв'язок між бажанням народження сина й особливостями господарства калмиків: “Народження сина в кожній родині було великою радістю (і навіть у багатодітних родин), що пов'язано зі специфікою скотарського побуту народу. Син є помічником у веденні складного господарства, продовжувачем роду, гордістю батька. До народження дівчинки ставилися трохи зневажливо, тому що вважалося, що від неї не буде ніякої користі...” [39.-С.87]. Тому палеоантропологічні матеріали для періоду неоліту-бронзи з районів із землеробською спрямованістю господарства (Близький Схід - Чатал Гуюк; Середня Азія – Джаркутан та ін.) не свідчать про великі диспропорції статей [16.-Р.77; 40.-С.318].

З іншого боку, в умовах розвитку закритих первісних колективів, що пізнали проблеми переходу до відтворюючого господарства, рівень маскулінізації населення міг значно підвищуватися, тому що потреба в приросту чоловічої частини населення приводила до значної жіночої смертності (звичаї зневаги дівчаток, навантаження на жіночий організм у ранньому віці і т.д.). М.М. Міклухо-Маклай описує поступове зростання диспропорцій на о. Рапа-Нуї від нормального співвідношення чисельності статей до триразового перевищення чисельності чоловіків за 200 років [41]. Природно, така система поступово сама себе знищувала.

Диспропорції, які спостерігаються в епоху бронзи в степах Північного Причорномор'я, в тому числі і в Криму, свідчать, що дослідники мають справу з культурами переважно скотарського спрямування господарства. Очевидно також, що періодична змінюваність культур була пов'язана із загальною нестійкістю системи відтворення досліджуваного населення. Нескладні розрахунки показують, що при загальній низькій тривалості життя, а також близькій до 18-20 років тривалості покоління і значній різниці в тривалості життя чоловіків і жінок (7,4 роки – ямна культура; 5,2 – катакомбна і 7,9 – зрубна) через кожні 250-300 років накопичувалися значні демоекономічні суперечності. Такі протиріччя в середовищі тієї чи іншої культурно-історичної спільноти частково нівелювались у випадку далеких походів, при захопленні здобичі, у результаті більш-менш сильних міграцій, при формуванні нових культурних утворень, особливо якщо була можливість повного осідання на землі. Той факт, що катакомбну культурно-історичну спільноту дослідники визначають як динамічну, що мала контакти з досить далекими областями [42.-С.418-419], корелюється з вище наведеними показниками збільшення парних і колективних поховань катакомбної культури. Природно, серед заможних воїнів з'являється можливість мати кілька дружин, насильницька смерть дружини зі смертю чоловіка не підривала економіку конкретної сім'ї. Закономірне зменшення статевих диспропорцій для катакомбної культури відображають палеоантропологічні дані (табл.3).

Табл.3. Відображення рівня маскулінізації суспільства за матеріалами ямної, катакомбної та зрубної культур*

² Нестійкість показників пов'язана з поганою збереженістю кістяків і невеликою кількістю одиниць обліку у вибірках (за виданими матеріалами Північно-кримської експедиції).

Культура	Рівень маскулізації	Кількість статеві-вікових визначень
Ямна	2,3	585
Катакомбна	1,8	707
Зрубна	2,3	230

*Використані опубліковані матеріали [21], а також Каталог антропологічних колекцій ІА НАНУ

Необхідно взагалі уточнити, що крайня патріархальна напруга у відтворенні жіночого потомства була ліквідована чи послаблена з переходом до товарно-грошових відносин. Дівчинку стало вигідно ростити в родині, адже вона придбала мінову вартість і стала купуватися. Нові відносини врятували багато колективів від самознищення.

Для невеликих закритих або напівзакритих територій, якою до певної міри був Кримський півострів, небезпека демоекономічних деструкцій була особливо сильною. Саме в існуючій, так званій традиційній системі відтворення народонаселення полягала основна причина неможливості функціонування в Криму протягом епохи енеоліту-бронзи окремої кримської археологічної культури.

Хоча для інших територій у рамках єдиної культурно-історичної спільноти відомі різні катакомбні культури, географічна своєрідність Кримського півострова не стала основою для формування кримської катакомбної культури [43], тому що постійно існувала потреба функціонування різнокультурного (у найширшому розумінні тут терміна “культура”) населення. Два фактори в життєдіяльності населення могли привести при сприятливих обставинах до формування окремої культури – осідання на землі (що класично передано в перших книгах Біблії на прикладі Старозавітних ібри) і встановлення широких контактів з навколишнім світом. Ці потреби знову ж частково були реалізовані в кам’янській культурі Східного Криму. На тлі виділення окремих катакомбних культур кам’янська культура логічно замикає ланцюг розвитку, формується населення певної якості – хлібороби, скотарі, рибалки, що зайняли зручні території і контактні зони уздовж давніх шляхів.

У межах другої половини XVII-XVI ст. до н.е. виділяється соціальний прошарок і (або) культура багатопружкової кераміки – врахуємо уявлення про значення воїнів-колісничих у цей час і триваючі сумніви в правомірності виділення самої культури [44; 45]. Такі роздуми підкріплюються дуже своєрідними антропологічними матеріалами. У цій культурі спостерігаються значні статеві диспропорції (перевищення чисельності чоловіків у 3,2 разу) і більш високий середній вік смерті жінок у порівнянні з чоловіками [21]. Якщо врахувати рухливість населення в цей час, що зросла [32.-С.41], а звідси закономірне очікування зменшення статевих диспропорцій, а не збільшення, то реальними будуть припущення про розгляд у результаті археологічних досліджень тільки частини суспільства (відображення у вибірках переважно військового контингенту і т.п.), або про розгляд “археологічної культури”, відмінної від інших культур епохи ранньої і середньої бронзи. Але залишається питання, звідки така відмінність. І тоді можна знову прийти до висновку, що нам відома поки що лише частина культури.

Поява кизилкобинської культури в Криму збігається у часі з черговим етапом перебудови демоекономічного механізму розвитку. Ранні етапи розвитку культури (IX-VII ст.) відображають пошук можливостей комплексного господарювання з розвитком як землеробства, так і скотарства, використання допоміжної ролі рибальства і полювання. Комплексне господарство стало першою умовою етногенування місцевої, вузьколокальної культури. В результаті спочатку на невеликій території в рамках багатой екологічної ніші з інтенсивним чергуванням геокліматичних поясів (передгір’я, гори, берегова зона) з’являється можливість створення оригінальної культури. Ясно, що така самобутня культура могла існувати тільки в межах невеликої, багатой ресурсами території. У відомому міфі, переданому Геродотом, про ритуальне “вбивство тих, хто зазнав аварії корабля і всіх еллінів, кого захоплять у морі”, таврами (Геродот, IV, 103) явно зафіксований той рівень демоекономіки, коли зайві робочі руки в соціумі були не потрібні, а стабілізація досягалася через

недопущення сторонніх впливів і контактів. Разом з тим відносна бідність таврських селищ робила їх непривабливими на більш пізніх етапах для культур розвинених сусідів, на що вказує відсутність значних оборонних споруд [6.-С.81]. Про певну закритість культури таврів свідчать також археологічні матеріали поселень і поховань, де знахідок, пов'язаних з античною цивілізацією, досить мало [46.-С.175; 6.-С.35-49]. Вихід таврів з екологічної і культурної ніші в результаті приросту населення закономірно закінчився продукуванням змішаної тавроскіфської культури, втратою етноідентичності таврів у випадках зіткнення з периферійною античною цивілізацією. Етнопроцес завершився зникненням навіть ремінісценцій таврської культури приблизно в III-II ст. до н.е. [47.-С.116-145].

Отже, маємо досить чітку демоетнічну схему розвитку конкретної території в ті часи, до яких іноді апелюють у пошуку автохтонності сучасних народів Криму. Перспективно розглянути з такої точки зору також часи середньовіччя, пам'ятаючи, що вироблення засад етнополітики потребує детальних історичних, а також демографічних розробок.

Джерела та література

1. Піскунов С., Піскунов В. Деякі теоретико-методологічні проблеми дослідження етнодемографічності // Демографічні дослідження. – К., 2000. – Вип. 22.
2. Кислый А.Е. Демоисторические предпосылки этноконфликтности // Межэтническое согласие в Крыму: пути достижения. – Симферополь, 2002.
3. Габриелян О.А., Ефимов С.А., Зарубин В.Г. и др. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство. – Симферополь, 1998.
4. Киселев С.Н., Киселева Н.В. Размышления о Крыме и геополитике. – Симферополь, 1994.
5. Лесков А.М. Горный Крым в первом тысячелетии до нашей эры. – К., 1965.
6. Колотухин В.А. Горный Крым в эпоху поздней бронзы – начале железного века. – К., 1996.
7. Стешенко В.С., Пискунов В.П. Словарь основных демографических терминов // Стешенко В.С. Демография в современном мире. – М., 1978.
8. Бутинов Н.А. Разделение труда в первобытном обществе // Труды Института этнографии. Новая серия. – 1960. – Т. 54.
9. Андреев И.П. О характеристике социальных связей в эпоху перехода от первобытнообщинного строя к классовому обществу // Советская этнография. – 1971. – № 2.
10. Кон И.С. Возрастные категории в науках о человеке и обществе // Социологические исследования. – 1978. – № 3.
11. Трайде Б. Организация поло-возрастная // Свод этнографических понятий и терминов. Социально-экономические отношения и соционормативная культура. – М., 1986.
12. Кислый А.Е. Об одной особенности реконструктивных возможностей палеоантропологического материала // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье, 1992. – Т. III.
13. Кислый А.Е. Некоторые предпосылки социального неравенства и демографические процессы у племен степной полосы Украины в эпоху бронзы // Проблемы истории та археології давнього населення Української РСР: Тези доповідей. – К., 1988.
14. Кислый А.Е., Каприцин И.И. Палеодемография: Теория и методика, проблемы и решения. – Запорожье, 1994.
15. Acsadi G., Nemeskeri J. History of Human Life Span and Mortality. – Budapest, 1970.
16. Angel J.L. Early neolithic skeletons from Catal Hiyyuk: Demography and pathology // Anatolian Studies. – 1971. – Vol. 21.
17. Алексеев В.П. Палеодемография СССР // Советская археология. – 1972. – № 1.
18. Hassan F.A. Demographic Archaeology. – N.Y., 1981.
19. Кислый А.Е. Некоторые особенности смертности населения степей в эпоху бронзы на территории Украины (по археологическим данным) // Демографические исследования. – К., 1989. – Вип. 13.
20. Шнирельман В.И. Позднепервобытная община земледельцев-скотоводов и высших охотников, рыболовов, собирателей // История первобытного общества, эпоха первобытной родовой общины. – М., 1986.
21. Круц С.И. Палеоантропологические исследования Степного Поднепровья (эпоха бронзы). – К., 1984.
22. Сегеда С.П., Литвинова Л.В. Антропологический материал из могильника белозерской культуры у села Кочковатое // Древности степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье, 1991. – Т. II.
23. Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. – М., 1982.
24. Потехина И.Д. К вопросу о продолжительности жизни человека каменного века на Украине // Древности Среднего Поднепровья. – К., 1981.
25. Вишневский А.Г. Воспроизводство населения и общество. История, современность, взгляд в будущее. – М., 1982.
26. Бибииков С.Н. Поздний палеолит Крыма // Материалы по четвертичному периоду. – 1950. – Вип. 2.

27. Баландин Р.К., Болдырев Л.Г. Природа и цивилизация. – М., 1988.
28. Шнирельман В.А. Возникновение производящего хозяйства. – М., 1989.
29. Пирожков С.И. Демографические процессы и возрастная структура. – М., 1976.
30. Козлов В.И. Особенности воспроизводства населения в доклассовом и раннеклассовом обществе // Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе. – М., 1982.
31. Иванов И.В. Изменение климата южной Украины в голоцене // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1985.
32. Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К., 1986.
33. Шульц П.Н., Зубарь В.М. Памятники позднекифской культуры в Крыму // Археология Украинской ССР. – К., 1986. – Т. 2.
34. Кислый А.Е. Соотношение численности полов: экономические потребности и традиции // Демографические исследования. – К., 1990. – № 14.
35. Кислый О. Проблеми гендерних досліджень в демографії та суміжних дисциплінах // Демографічні дослідження. – К., 2000. – Вып. 22.
36. Кислый О.Є. Книги Ветхого Завіту як стародавнє джерело з історичної демографії // Демографічні дослідження. – К., 1996. – Вип. 18.
37. Артамонов М.И. Совместные погребения в курганах со скорченными костями // Проблемы истории докапиталистических обществ. – 1934. – № 7-8.
38. Рычков Н.А. Опыт статистической характеристики коллективных погребений степных племен эпохи бронзы // Методологические и методические вопросы археологии. – К., 1982.
39. Сельвина Р.Л. Калмыцкие личные имена // Этническая ономастика. – М., 1984.
40. Алексеев В.П., Ходжайов Т.К., Халилов Х.К. Население верховьев Амударьи по данным антропологии. – Ташкент, 1984.
41. Миклухо-Маклай Н.Н. Путешествия. – М.; Л., 1941. – Т. 2.
42. Братченко С.Н., Шапошникова О.Г. Катакомбная культурно-историческая общность // Археология Украинской ССР. – К., 1985. – Т. 1.
43. Тощев Г.Н. Катакомбные памятники Крыма // Древности степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье, 1990. – Т. 1.
44. Отрощенко В.В. К вопросу о культурной принадлежности погребений с поясными пряжками // Археологические исследования на Украине в 1976-1977 гг.: Тезисы докладов. – Ужгород, 1978.
45. Березанская С.С. КМК – культура или керамический стиль // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности и культурно-исторической общности многоваликовой керамики. – Запорожье, 1998.
46. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Кизил-кобинская культура // Археология Украинской ССР. – К., 1986. – Т.2.
47. Сенаторов С.Н. Лепная керамика кизил-кобинской культуры: типология и хронология: Дисс. канд. истор. наук. – СПб., 2001.

SUMMARY

The author studies a subject of ethnic development, which is specially actual in a modern world. Usage in the analysis of achievements of two sciences (archaeological and theoretical demography) has allowed receiving the new data. The general methodological approaches are conveyed in the article. The main attention is given to terrains of Black Sea Region and Crimea.